

УДК 007: 304:655.34

Гриднева Л. М.,

*кандидат філологічних наук, доцент кафедри видавничої справи та редагування
Видавничо-поліграфічного інституту Національного технічного університету
України «КПІ»*

ЛОГІЧНА НЕДОСТАТНІСТЬ КЛАСИФІКАЦІЇ РЕЧЕНЬ У НАВЧАЛЬНІЙ ЛІТЕРАТУРІ

Дослідження присвячене логічному аналізу синтаксичної структури речення в підручниках з української мови. Основна увага приділяється термінологічному апарату, правилам поділу понять, класифікації різних типів речення у навчальній літературі та порівняння їх із наявними в академічних монографіях.

Ключові слова: поділ понять, класифікація, типологія.

Вступ. Освоєння логіки необхідне дослідникам для формування правильного мислення, уникнення логічних помилок. Логічне мислення має відповідати чітким законам і правилам, виробленим для використання в інтелектуально-мовленнєвій діяльності: практично-дидактична направленість цієї науки зберігається з давніх часів. Самі логіки лише пропонують механізм наукового аналізу, але не перевіряють, як працює те чи інше правило чи закон у якійсь галузі знань, обмежуючись окремими прикладами потенційних або реальних помилок. Так, у підручнику з логіки В. І. Свинцова знаходимо зауваження, у якому міститься рекомендація дотримуватися правила безперервності послідовності поділу понять на мовознавчому (синтаксичному) матеріалі: «Поділ речень на прості, складні й безсполучникові помилковий, оскільки безсполучникові речення є різновидом складних. Вони можуть виділятися на іншому класифікаційному рівні, де об'єктом поділу є множина складних (сполучникових і безсполучникових) речень» [4, с. 182].

Останнє зауваження певною мірою спричинило увагу до відповідних розділів у підручниках з української граматики деяких авторів та порівняння термінології для номінації різних типів речень. Таке дослідження необхідне для з'ясування причини розбіжностей, виявлення можливих логічних помилок при поділі поняття «речення». Ані логіки, ані мовознавці такою темою не цікавилися.

Треба зазначити, що класифікації структурних типів речення мовознавці не робили. «Класифікація — складний, багатоступінчастий поділ (тобто система поділів), який здійснюється з метою одержання і систематизації нових знань щодо членів поділу» [7, с. 40]. Поділ понять є логічною операцією,

«за допомогою якої розкривається обсяг родового поняття через перелік його видів або елементів» [7, с. 38]). І поділ понять, і класифікація вимагають знання логічних правил:

1. Поділ здійснюється за однією основою. Помилка, яка виникає через порушення цього правила, внаслідок змішування різних основ, називається підміною основи поділу.

2. Поділ має бути співмірним; його ще називають правилом адекватності. Як стверджують логіки, найпоширенішою помилкою в разі порушення правила адекватності є неповний поділ, або надто вузький поділ, коли деякі видові компоненти не потрапили в жоден із утворених класів. Друга помилка — надто широкий поділ, або поділ із зайвим членом поділу.

3. Члени поділу повинні виключати один одного, не мати спільних елементів. Порушення правила є наслідком недотримання однієї основи поділу.

4. Поділ має бути безперервним, інакше виникає помилка під назвою «стрибок у поділі» [7, с. 41–42; 4, с. 179–180; 5, с. 120–121]

Принципової відмінності між логічним поділом і класифікацією немає, оскільки в результаті поділу поняття розбивається на класи; тому терміни «поділ» і «класифікація» дозволяється використовувати як синоніми [4, с. 184]. Однак термін «класифікація» вживається ще в особливому смислі. «Під класифікацією в цьому (спеціальному, вузькому) смислі слова розуміють усталену й доволі складну систему розподілу деякої множини об'єктів на підмножини таким чином, що кожен об'єкт попадає у визначену рубрику системи, що називається родом, класом, видом, підвидом і т. ін.» [4, с. 185]. Така система є узвичаєною, загальноприйнятою для наукового середовища.

Щодо типологічного методу, до якого звертаються для вирішення такого ж завдання — розподілу деякої множини об'єктів на підмножини, то відмінність типології від класифікації полягає в тому, що тут допускається існування таких об'єктів, які не відповідають жодному з виділених типів; а також порушення правил поділу: можливий неповний поділ (порушення другого правила поділу понять) і допускається існування таких об'єктів, які можна віднести до різних типів.

При описі структурних типів речень в українських граматиках можна говорити про типологію, а не класифікацію. Для того є кілька підстав. Порівнюючи змісти різних джерел: монографій науковців Інституту мовознавства НАН України [2; 6], та навчальних посібників, у яких є синтаксичний розділ [3; 8], — можна побачити, що загальна кількість типів і підтипів речень у них не збігається.

Академічні науковці пропонують такі структурні типи речень: прості, речення з підтипами: двоскладні, односкладні; неповні (на думку авторів.

як і повні речення, їх треба поділяти на двоскладні і односкладні [6, с. 365]); еліптичні двоскладні й односкладні, приєднувальні речення, або конструкції, (повні й неповні); еквіваленти речень (слова-речення, незакінчені речення, звертання-речення); складні речення: складносурядні, складнопідрядні, складні речення безсполучникові.

У монографії «Українська літературна мова» М. А. Жовтобрюха розглядаються прості речення (односкладні і двоскладні), нерозчленовані речення (складаються з одного слова), вони ж еквіваленти речення, або слова-речення; повні й неповні речення; ускладнені речення; складні речення, які поділяються на складносурядні, складнопідрядні та безсполучникові [2, с. 198–239].

У навчальному посібнику Г. О. Козачук описані прості речення, односкладні, неповні, нечленовані, складні: складносурядні, складнопідрядні, безсполучникові [3, с. 246–367].

Посібник І. П. Ющука містить прості речення, повні, неповні, вставлені речення; слова-речення *так* і *ні*; складні речення: складносурядні, складнопідрядні, безсполучникові [8, с. 196–261].

Із наведених переліків синтаксичних структур видно, що одне й те саме складне поняття може бути поділене різними способами. Усе залежить від основи поділу. М. А. Жовтобрюх поділяє складні речення за характером взаємовідношення і зв'язку в них окремих частин з предикативним значенням: «В одних реченнях предикативні частини виступають як граматично рівноправні, в інших одна предикативна частина виступає головною, а решта безпосередньо чи посередньо залежними від неї; предикативні частини у складному реченні можуть бути поєднані між собою сполучниками і сполучними словами, а можуть поєднуватись лише інтонацією» [2, с. 224]. Доцільно було б брати за основу поділу окремо характер взаємовідношень між предикативними одиницями (рівноправні чи залежні) і окремо наявність чи відсутність сполучників. У цьому випадку відсутність сполучників є суттєвою ознакою речень і тому є основою поділу. Маркованою назвою одного з отриманих видів складних речень за цією ознакою є безсполучникові, тому другий вид логічно назвати сполучниковими, які при поділі на нижчому рівні при зміні основи поділу (рівноправність — нерівноправність складників) дадуть підвиди: складносурядні й складнопідрядні.

Щодо односкладних і двоскладних, повних і неповних речень, в академічному синтаксисі двоскладними й односкладними можуть бути повні, неповні, еліптичні, приєднувальні речення, тобто для багатьох типів речень наявність одного чи двох головних членів речення є суттєвою ознакою і може бути основою логічного поділу. Можливо, доречно було би зробити дихотомічний поділ («поділ, членами якого є два суперечних поняття» [7, с. 39]). Основою такого

поділу можна вибрати наявність чи відсутність якоїсь ознаки, а внаслідок поділу одержати суперечні поняття, наприклад повні — неповні.

Вимагає уваги і додаткового аналізу також наявність термінів, які іноді розглядаються як синонімічні назви одного типу речення, а іноді як назви різних типів, між якими існують родовидові відношення: нерозчленовані речення, еквіваленти речення, слова-речення. В академічному виданні термін еквіваленти речення є родовим поняттям для видових: слова-речення, незакінчені речення, звертання-речення; у монографії М. А. Жовтобрюха частина названих термінів: нерозчленовані речення, еквіваленти речення, слова-речення — є синонімами.

Порівнюючи академічне видання Сучасної української мови (у якому міститься всебічний опис синтаксичної структури) [6] і навчальні посібники з граматики української мови [3; 8], можна помітити, що один тип речення взагалі випав з навчальної літератури. Йдеться про незакінчені речення. Вони настільки своєрідні, що мовознавці не змогли їх віднести ні до двоскладних речень або односкладних, ні до повних або неповних; не знайшли їм місця в жодній граматичній класифікації речень.

Головною ознакою цих речень є структурна, змістова й інтонаційна незакінченість, відсутність компонентів, характерних для звичайного речення. «Незакінчені речення виникають унаслідок викликаного тими або іншими причинами умовчання (апосіопези) і є художнім засобом досить виразної стилістичної ваги» [6, с. 304]. Як зафіксовано в академічній монографії [6], основна сфера вживання речень — белетристика, зокрема діалоги. Такі речення є здебільшого ознакою емоційного мовлення (незакінченість позначається крапками): «Ти не тривожає, тату, але...»; «Та не так-то й дорого. — зам'ялась. — Але...» Існування їх зумовлене різними факторами: замовчуванням негативної інформації, знайомої співрозмовникам; уникненням висловлення з моральних і естетичних мотивів; психічною перенапругою мовця; ухилянням від прямої відповіді.

Такі речення завжди «привертають увагу слухачів або читачів до певних явищ, натякають на що-небудь, наповнюють мовлення різною модальністю та емоцією, отже, функціонують не менш повно, ніж будь-які інші комунікативні одиниці мови» [6, с. 306].

Очевидно, через взаємовплив різних стилів останнім часом незакінчені речення, будучи ознакою розмовного чи художнього стилів, нерідко зустрічаються і в публіцистиці; правда, кількість їх обмежена, виражені вони найчастіше протиставними сполучниками. Наприклад: «Багато, і то дуже багато людських голів, які мають очі, вуха і язик, є переконані, що таке якраз і має бути. Що це, мовляв боротьба, що якесь «вірую» мусить бути, що безвір'я і є те, що приводить народи до морального розложення та упадку. Все то так. Але...»;

«Тож ці дуже відповідальні з точки зору організації і проведення змагання нам довірили не на порожньому місці. Але...» (приклади взяті з газет «День», «Дзеркало тижня», журналу «Український тиждень» за 2006–2012 роки);

Замість крапок іноді вживається знак оклику: «Жодних претензій до мене з боку естонської Феміди ніколи не існувало. Я маю повне право в'їхати легально в цю країну, тим більше що мені це необхідно по роботі. Але!». Це означає, що незакінчені речення і в публіцистичних текстах не втрачають імпліцитної емоційності, хоч у прикладах з кінцевими крапками вона не завжди очевидна.

Треба зазначити, що через різноманіття тематики й жанрів публіцистичний стиль сполучає деякі характерні риси з рисами не тільки розмовного й художнього стилів, а й наукового стилю теж. Цим пояснюється те, що в газетних та журнальних статтях після незакінчених речень іноді ставиться крапка, тому що емоційність може нівелюватися: «Я аж ніяк не стверджую, що при владі та в опозиції перебувають дурні люди. Навіть масштаб їхніх капіталів засвідчує, що це не так. Але.»; «Новий український уряд спочатку обмежив свою участь 16 проектами, а згодом — 14 проектами економічного характеру та однією угодою про послуги — так званий пакет «1+1». Аналіз цих угод дозволяє зробити висновок, що вони переважно не виходять за рамки вільної торгівлі. Але. Як мовиться, чортівня ховається в деталях».

Стилем, близьким до наукового, пишуться деякі статті у газетно-журнальному різновиді публіцистики: спостерігається точність у виборі лексичного матеріалу, нормативність в організації синтаксичної структури, бо синтаксис публіцистичних творів в основному книжний, з упорядкованими структурами. Проте й тут уживаються незакінчені речення, які не мають синтаксичної структури. У них змінюється емоційний фон та пунктуаційний знак (крапки зовсім не типові для наукового стилю та подібних до нього жанрів публіцистичного стилю). Крім того, у текстовому фрагменті не просто зникає умовчання, він заповнюється конкретною трактовкою питання, постановка якого міститься у частині тексту, що передує «Але.»; у такий спосіб автор статті намагається якнайповніше розкрити вибрану тему, показати своє бачення проблеми.

Іноді додаткова інформація виражена одним реченням: «За статусом ФДМ не повинен генерувати скандали, його завдання — забезпечувати ефективний продаж держвласності на прозорих конкурсах.

Хоча... Якщо Україні справді пощастить з новим головою ФДМ, ситуація може докорінно змінитися». Кожен із наведених вище прикладів також обов'язково має змістове продовження після «Але.»: «Тож ці дуже відповідальні з точки зору організації і проведення змагання нам довірили не на порожньому місці. Але... За кілька днів керівник НТКУ Тарас Стецьків заявив про

неможливість проведення баскетбольного супертурніру у столиці України через те, що зал Палацу спорту не встигнуть підготувати до конкурсу «Євробачення». Заявив незважаючи на те, що кількома днями раніше міністр з питань молоді спорту Юрій Павленко гарантував проведення обох подій в одному залі у визначені строки».

Логічні відношення між частинами такого типу структури з незакінченим реченням типу «Але» і зв'язність тексту для отримання достатнього кванту змісту вимагають наявності обох частин: тієї, що передує реченню-сполучнику, і тієї, що йде після нього, якими б довгими вони не були: «Окремі представники цих самих органів, з тихим жахом спостерігаючи за подіями, довірчо повідомляють, перелічуючи прізвища ряду нових призначенців, про те, що ще 2005 року повний комплект матеріалів, які переконливо доводять їхню злочинну діяльність, передавався до прокуратури, СБУ, і МВС. Але... Але у тім-то й річ, скажу я вам: висувати претензії до якості призначень, наприклад, у середовищі заступників НАК «Нафтогаз», або в секретаріаті Кабміну, чи в тому ж «УкрГазЕнерго» можна було б, якби не два моменти: по-перше, у влади Ющенка, який мав, до речі, всі повноваження, було півтора року, щоб розставити всі крапки над «і» у долі підозрюваних, а по-друге, якість державного менеджменту за помаранчевої вади, котра (якість) переросла через низький інтелектуальний рівень більшості призначенців у шкідництво, унеможливило реальну боротьбу за чистоту біло-блакитного кадрового призову».

Зафіксовані такі текстові фрагменти, у яких для змістового завершення потрібне не одне речення і навіть не один абзац, а кілька абзаців:

«В обґрунтуванні своїх вимог я повідомив, що всі обставини, які врахував Печерський суд міста Києва, обираючи найсуворіший запобіжний захід — позбавлення волі, — на цей час відпали. Хоча вони від самого початку були надумані й суперечили вимогам закону. Але.

По-перше, підстава, яка ґрунтується на явно неправдивому твердженні слідчого, нібито мій підзахисний затягує слідство, застаріла, бо воно вже давно завершене.

По-друге не можна вважати підставою запобіжного заходу використання Луценком свого конституційного права не визнавати своєї вини та спростовувати висунуте йому звинувачення.

По-третє, Кримінально-процесуальний кодекс України не передбачає як підставу тримати під вартою і твердження слідчого про те, начебто екс-міністр у своєму інтерв'ю ЗМІ перекручував відому йому інформацію у справі. Тим більше, як заявила більшість допитаних у судовому засіданні свідків, їхні слова на досудовому слідстві перекручували саме слідчі Генеральної прокуратури, а на деяких із них чинився психологічний тиск.

По-четверте, матеріали кримінальної справи, зібрані на досудовому слідстві й перевірені під час її розгляду в суді, не містить будь-яких даних про спроби або наміри мого підзахисного порушити попередній запобіжний захід — підписку про невиїзд».

Наведені приклади дозволяють визначити текстову функцію незакінчених речень: у публіцистичних текстах: вони існують для об'єднання двох суперсинтаксичних одиниць [1, с. 19], між якими існують протиставні відношення, аналогічно тому, як це відбувається в складносурядному реченні. Незакінчені речення можна трактувати як текстовий пунктуаційний знак, межу між двома частинами протиставних суперсинтаксичних одиниць.

Обгрунтувавши у такий спосіб доцільність вживання незакінчених речень у різних стилях української мови, визначивши їхню функцію як з'єднувальних компонентів у суперсинтаксичних текстових одиницях, необхідно знайти їм місце в граматичній класифікації речень. При цьому, очевидно, основою для логічного поділу може бути функція деяких типів речень у складних синтаксичних конструкціях чи й довших фрагментах тексту.

Висновок. У результаті дослідження виявлено розбіжності у застосуванні термінів та висвітленні типів синтаксичної структури речення різними авторами монографій і навчальних посібників. Це можна пояснити різними способами дослідження одних і тих самих об'єктів, а також відсутністю чи недостатністю уваги до логічних правил поділу понять.

Література:

1. *Бондаренко Г. В.* К изучению текста как иерархической структуре суперсинтаксических единиц / Г. В. Бондаренко // НТИ, Сер. 2. — 1975. — № 8. — С. 19–23.
2. *Жовтобрюх М. А.* Українська літературна мова: монографія / М. А. Жовтобрюх. — Київ : Наук. думка, 1964. — 265 с.
3. *Козачук Г. О.* Українська мова: практикум / Г. О. Козачук. — Київ: Вища шк., 1991. — 398 с.
4. *Свинцов В. И.* Логика: учебник / В. И. Свинцов. — М. : Высшая шк., 1987. — 287 с.
5. *Свинцов В. И.* Логические основы редактирования текста : монографія / В. И. Свинцов. — М.: Книга, 1972. — 272 с.
6. *Сучасна українська літературна мова: синтаксис* / за ред. І. К. Білодіда. — Київ : Наук. думка, 1972. — 511 с.
7. *Тофтул М. Т.* Логіка: підручник, 2-ге вид., допов. / М. Г. Тофтул. — Київ : Академія, 2008. — 400 с.
8. *Ющук І. П.* Українська мова: навч. посіб. / І. П. Ющук. — Вид. 3-тє, виправ. — Київ : Вища школа, 1984. — 312 с.